

Sprawiedliwość reprodukcyjna – od feministycznego postulatu do naukowej koncepcji

Krystyna Dzwonkowska-Godula 

Katedra Socjologii Struktur i Zmian Społecznych
Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Uniwersytet Łódzki
krystyna.dzwonkowska@uni.lodz.pl

Przyjęto 17 lipca 2019; zaakceptowano 27 listopada 2019; opublikowano 22 kwietnia 2020

Abstrakt

W latach 90. XX wieku grupa kolorowych feministek w Stanach Zjednoczonych uznając, że dotychczasowe działania na rzecz praw kobiet reprezentują interesy białych bogatych Amerykanek z klasy średniej, zaproponowała koncepcję „sprawiedliwości reprodukcyjnej” i podjęła walkę na rzecz praw reprodukcyjnych marginalizowanych kategorii społecznych (między innymi: kobiet z mniejszości etnicznych, o niskiej pozycji społecznej, osób transpłciowych). Koncepcja ta, powstała z połączenia idei praw reprodukcyjnych i sprawiedliwości społecznej, postuluje równość i zniesienie podziałów na uprzywilejowanych i upośledzonych w decydowaniu o własnym ciele, prokreacji, życiu rodzinnym. „Sprawiedliwość reprodukcyjna” oznacza prawo i posiadanie odpowiednich warunków do tego, aby móc: mieć dzieci, nie mieć dzieci, mieć kontrolę nad warunkami porodu i opiekować się posiadającym potomstwem.

Celem artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie, jakie zastosowanie może znaleźć koncepcja sprawiedliwości reprodukcyjnej w naukowym opisie i badaniu rzeczywistości społecznej. Wydaje się, że można dyskutować o kilku różnych wymiarach jej naukowej „użyteczności”. Po pierwsze, wskazuje ona na prawa reprodukcyjne jako znaczące dla statusu społecznego jednostek. Skłania do stawiania pytań o to, komu i jakie prawa reprodukcyjne przysługują oraz jakie społeczne konsekwencje ma posiadanie/nieposiadanie tych praw w szerokim, przedstawionym wyżej, rozumieniu (nie wąsko, jako jedynie prawa do aborcji) dla jednostek i całych kategorii społecznych. Po drugie, jako podejście interseksjonalne, inspirowane do analizy nierówności społecznych i praktyk dyskryminacyjnych w zakresie praw reprodukcyjnych, do badania wpływu różnych cech społecznych jednostek na ich dostęp do tych praw. Po trzecie, koncepcja ta skłania do podjęcia badań nad relacjami indywidualnych doświadczeń jednostek a ich społeczną przynależnością i makrospołecznym kontekstem, zagadnieniami podmiotowości i sprawczości w obszarze reprodukcji. Po czwarte, wskazując na problem uprzy-

wilejowania i dyskryminacji w wymiarze reprodukcji, koncepcja ta inspiruje do stawiania pytań o to kto, dlaczego i w jaki sposób tworzy te społeczne podziały, komu służy reprodukcyjna niesprawiedliwość.

Słowa kluczowe: sprawiedliwość reprodukcyjna; prawa reprodukcyjne; autonomia prokreacyjna; nierówności społeczne; interseksyjność

1. Wprowadzenie

Pojęcie „sprawiedliwość reprodukcyjna” (*reproductive justice*) zostało wymyślone w 1994 roku przez kolorowe feministki¹ jako odpowiedź na ograniczenia walki o prawo wyboru, utożsamiane z prawem do aborcji, a także na ignorowanie potrzeb reprodukcyjnych kobiet w systemie publicznej opieki zdrowotnej (Luna, Luker 2015; Ross, Solinger 2017; Silliman, Gerber Fried, Ross, Gutiérrez, 2016; Strona internetowa Sistersong). Uznały one, że dotychczasowy ruch na rzecz praw kobiet reprezentuje interesy białych, dobrze sytuowanych Amerykanek z klasy średniej walczących o możliwość decydowania o przerwaniu ciąży. Tymczasem kobiety należące do mniejszości etnicznych były narażone na poddanie zabiegom przymusowej sterylizacji i aborcji, odbieranie im dzieci ze względu na biedę czy rzekomy brak kompetencji wychowawczych, a zatem dotyczył je problem braku możliwości posiadania potomstwa i sprawowania nad nimi opieki. Ponadto miały one gorszy dostęp do zasobów i usług związanych z edukacją seksualną, antykoncepcją, leczeniem niepłodności, odpowiednią opieką prenatalną i okołoporodową. Szesnastce organizacji kobiet ze społeczności rdzennych Amerykanów, Afroamerykanów, Latynosów i Amerykanów azjatyckiego pochodzenia utworzyło w 1997 roku w Stanach Zjednoczonych kolektyw SisterSong Women of Colour Reproductive Justice Collective, domagając się zniesienia podziałów na uprzywilejowanych i dyskryminowanych w decydowaniu o własnym ciele, prokreacji, życiu rodzinnym i dbaniu o zdrowie reprodukcyjne, wskazując na specyficzne problemy i potrzeby kobiet należących do różnych kategorii społecznych oraz zjawisko dyskryminacji i wykluczenia w obszarze reprodukcji.

W niniejszym artykule podjęto dyskusję nad naukową użytecznością koncepcji sprawiedliwości reprodukcyjnej jako inspirującej perspektywy w naukowym opisie i badaniu rzeczywistości społecznej, skłaniającej do stawiania nowych pytań i odkrywania tego, co do tej pory pomijane, ignorowane, niezauważane. W pierwszej części omówiono ewolucję idei praw reprodukcyjnych i włączania ich do międzynarodowych dokumentów dotyczących praw człowieka i praw kobiet oraz ich powiązania z ideą sprawiedliwości społecznej, które znalazło wyraz w analizowanej koncepcji sprawiedliwości reprodukcyjnej. Następnie wyodrębniono pewne pola badawcze, które koncepcja ta otwiera, naświetla. Wskazano na znaczenie

¹ Za przedstawicielkami ruchu na rzecz sprawiedliwości reprodukcyjnej oraz autorkami poświęconych jej publikacji używam określeń „kolorowe feministki” (*feminists of colour*) bądź „kolorowe kobiety” (*women of colour*) (Luna, Luker, 2015, s. 245; Silliman, Gerber Fried, Ross, Gutiérrez, 2016). Stosując je, podkreśla się odrębność problemów kobiet reprezentujących różne rasy i grupy etniczne od tych wskazywanych przez dominujące w ruchu feministycznym białe kobiety należące do klasy średniej (por. między innymi Renzetti, Curran, 2005, s. 42). Określenia te mają szerszy zakres niż „czarny feminizm” czy „czarne feministki”, odnoszące się do ciemnoskórych kobiet (por. Putnam Tong, 2002, 283; Giddens 2004, s. 137).

sprawiedliwości reprodukcyjnej w analizie nierówności społecznych, pozwalającej dostrzec wzajemne powiązanie autonomii prokreacyjnej i rodzicielskiej oraz statusu społecznego jednostek, postulującej przyjęcie szerokiej perspektywy w analizie realizacji praw reprodukcyjnych osób należących do różnych kategorii społecznych, uwzględniającej nie tylko możliwość decydowania o posiadaniu/nieposiadaniu potomstwa, ale także warunki porodu i pełnienie ról rodzicielskich. Zwrócono uwagę na szczególną optykę w analizowaniu sytuacji jednostek w obszarze praw reprodukcyjnych: postrzeganie jej jako rezultatu nakładania się na siebie i współdziałania różnych cech społecznych (interseksjonalność), podkreślanie znaczenia społecznej przynależności jednostek, zarówno w doświadczeniach uprzywilejowania versus dyskryminacji i opresji w sferze prokreacji i rodzicielstwa jak i w praktykach oporu i radzenia sobie z systemowymi barierami, co wiąże się z kolei z zauważaniem podmiotowości i sprawczości jednostek (w wymiarze indywidualnym i grupowym) w decydowaniu o własnym ciele i posiadaniu potomstwa wbrew różnym ograniczeniom. Wskazano, że koncepcja sprawiedliwości reprodukcyjnej wymaga uwzględniania w analizie szans reprodukcyjnych i rodzicielskich jednostek perspektywy makro-, mezo- i mikrostrukturalnej oraz dostrzegania relacji władzy w podziałach społecznych na uprzywilejowanych i dyskryminowanych w wymiarze reprodukcji.

O dostrzeganiu i docenianiu nowości tego spojrzenia na społeczeństwo i życie jednostek świadczyć może tytuł serii książek poświęconych sprawiedliwości reprodukcyjnej, wydawanych przez University of California Press: *Reproductive Justice: A New Vision for the Twenty-First Century*².

2. Prawa reprodukcyjne i sprawiedliwość społeczna

Koncepcja sprawiedliwości reprodukcyjnej powstała z połączenia idei praw reprodukcyjnych i sprawiedliwości społecznej. Prawa te zaczęto włączać do katalogu praw człowieka pod koniec lat sześćdziesiątych XX wieku. W Proklamacji Teherańskiej uchwalonej na zakończenie pierwszej Światowej Konferencji Praw Człowieka ONZ w 1968 roku po raz pierwszy w historii zapisano, że „rodzice mają podstawowe prawo człowieka do swobodnego i odpowiedzialnego decydowania o liczbie dzieci i odstępach czasu między ich narodzinami oraz prawo do odpowiedniej edukacji i informacji w tych kwestiach” (Różyńska, 2016, s. 806). Najpełniejsza definicja praw reprodukcyjnych pojawiła się w dokumencie wieńczącym Międzynarodową Konferencję ds. Ludności i Rozwoju w 1994 roku w Kairze. Wprowadzono w nim pojęcie zdrowia reprodukcyjnego, utożsamiając je z prowadzeniem przez ludzi satysfakcjonującego i bezpiecznego życia seksualnego, zdolnością reprodukcji i swobodą podejmowania decyzji o posiadaniu potomstwa (Prawa i zdrowie, 1998, s. 17). Prawa repro-

² Do tej pory w ramach serii ukazały się dwie książki: Ross, L. J., Solinger, R. (2017). *Reproductive Justice. An Introduction*. Oakland, California: University of California Press, Briggs L. (2018). *How All Politics become Reproductive Politics. From Welfare Reform to Foreclosure to Trump*. Oakland, California: University of California Press, a następujące dwie są w planie wydawniczym: Roth, R. *Reproductive Justice and the Criminal Legal System*. Oakland, California: University of California Press, Mutcherson, K.M., *Reproductive Justice and Reproductive Technologies*. Oakland, California: University of California Press (<https://www.ucpress.edu/series/rjnv/reproductive-justice-a-new-vision-for-the-twenty-first-century>).

dukcyjne uznano za podstawowe prawa człowieka, opierające się na uznaniu „fundamentalnego prawa wszystkich par i jednostek do swobodnego i odpowiedzialnego decydowania ile, kiedy i w jakich odstępach czasu chcą mieć dzieci, jak również do informacji i środków umożliwiających osiągnięcie tego celu; prawa do możliwie najlepszego zdrowia reprodukcyjnego; prawa do podejmowania decyzji w sprawach reprodukcji w sposób wolny od dyskryminacji, przymusu i przemocy” (Prawa i zdrowie, 1998, s. 17). Zapisy dotyczące zdrowia i praw reprodukcyjnych zostały potwierdzone na IV Światowej Konferencji ONZ w Sprawach Kobiet w Pekinie w 1995 roku, na której przedstawiciele 189 państw przyjęli program działań na rzecz podniesienia społecznego statusu kobiet (15-lecie Pekijskiej Platformy Działania, 2010, s. 7). W Deklaracji Pekijskiej wyrażono przekonanie, że „dla uwłasnowolnienia kobiet podstawowe znaczenie ma wyraźne uznanie i potwierdzenie prawa wszystkich kobiet do kontroli nad wszystkimi aspektami swojego zdrowia, a w szczególności do kontrolowania własnej płodności” (15-lecie Pekijskiej Platformy Działania, 2010, s. 7). W Platformie Działania podkreślono znaczenie praw reprodukcyjnych dla sytuacji społecznej i życia kobiet: „W większości krajów ignorowanie reprodukcyjnych praw kobiet ogranicza poważnie ich szanse w życiu publicznym i prywatnym, w tym szanse związane ze zdobyciem wykształcenia oraz wzmocnieniem pozycji ekonomicznej i politycznej. Możliwości kobiet w zakresie decydowania o swojej własnej płodności stwarzają ważną podstawę do realizacji przez nie innych praw” (Platforma Działania, 1995, s. 26).

W odniesieniu do wolności w podejmowaniu decyzji o posiadaniu/nieposiadaniu potomstwa w literaturze przedmiotu używa się określenia „autonomia prokreacyjna” bądź „wolność prokreacyjna” (*procreative liberty*)³ (Oszkinis, 2013; Robertson, 2003; Soniewicka, 2009; Sperling 2011). Za Johnem A. Robertsonem można ją rozumieć jako „swobodę albo »prawo – roszczenie« do decydowania o tym, czy się rozmnażać czy też nie. (...) Wolność w tym aspekcie oznacza obowiązek nieingerencji państwa jak i innych podmiotów w sferę zachowań danej jednostki” (Robertson, 2003, s. 447; tłum. za Oszkinis, 2013). Przedstawicielki ruchu na rzecz sprawiedliwości reprodukcyjnej, domagając się tej autonomii dla wszystkich jednostek, niezależnie od koloru skóry, etnicznego pochodzenia, przynależności klasowej, orientacji seksualnej i innych cech statusowych, idą jednak dalej. Odwołując się do dramatycznych doświadczeń kobiet z marginalizowanych społeczności, którym odbierano możliwość opieki nad urodzonymi dziećmi⁴, również tę kwestię uczyniły przedmiotem walki. Koncepcja sprawiedliwości reprodukcyjnej opiera się zatem na zapewnieniu wszystkim jednostkom trzech podstawowych praw: 1) prawa, by móc nie mieć dzieci, 2) prawa, by móc mieć dzieci oraz 3) prawa, by mieć kontrolę nad warunkami porodu, móc być rodzicem dla posiadanego potomstwa i wychowywać je w bezpiecznym, zdrowym, zrównoważonym środowisku (Ross, Solinger, 2017, s. 9). Dostrzegając rozdźwięk pomiędzy rzeczywistością *de iure* i *de facto*, wskazuje się przy tym, że gwarancjom prawnym musi towarzyszyć dostęp do zasobów, by prawa te móc realizować. W przekonaniu rzeczniczek sprawiedliwości reprodukcyjnej postulowane przez ruch pro-choice prawo wyboru samo w sobie nie wystarczy, jeśli jednostki nie mają możliwości wcielenia w życie swoich indywidualnych decyzji, a zatem, *de facto*, nie

³ O paradoksach i kontrowersjach związanych z tym pojęciem pisze między innymi M. Soniewicka, zajmująca się bioetyką i filozofią prawa (Soniewicka, 2009).

⁴ Dotyczyło to między innymi rdzennych Amerykanów (*Native Americans*) (Ross, Solinger 2017, s. 13).

mają wyboru – *There is no choice where there is no access* (Strona internetowa Sistersong). Odwołując się do idei sprawiedliwości społecznej i kluczowych dla niej wartości wolności, równości i godności człowieka (por. Miklaszewska, 2015; Szarfenberg, 2006; Wróbel, 2013) w odniesieniu do reprodukcji, wskazywały problem nierównych szans jednostek należących do różnych kategorii społecznych w zakresie autonomii prokreacyjnej i pełnienia ról rodzicielskich oraz konieczność podjęcia systemowych działań na rzecz zniesienia tych nierówności.

3. Sprawiedliwość reprodukcyjna jako koncepcja naukowa

Koncepcję sprawiedliwości reprodukcyjnej można potraktować jako klucz otwierający nowe pola analizy rzeczywistości społecznej, czy też jako soczewki pozwalające odkryć „nowe” zjawiska i mechanizmy społeczne w obszarze społecznych nierówności. Same przedstawicielki tego ruchu używają zresztą określenia *reproductive justice lens*. W dalszej części artykułu wyodrębniono pewne wątki, które koncepcja ta naświetla w odniesieniu do społecznego wymiaru reprodukcji.

3.1. Nierówności społeczne w obszarze reprodukcji

Postulując sprawiedliwość reprodukcyjną, koalicja SisterSong i jej podobne działające w innych krajach na całym świecie wskazują na to, że autonomia prokreacyjna jednostek zależy od ich cech społecznych, związanych z przynależnością do kategorii społecznych i zajmowanymi pozycjami w społeczeństwie. Na przykład jednostki o wyższym statusie społecznym mogą sobie zapewnić wolność od przymusu rodzenia, mając dostęp do środków pozwalających na kontrolę własnej płodności i aborcję w warunkach, gdy są one nieosiągalne czy trudno dostępne. Możemy tu mówić o społecznych nierównościach, oznaczających nierówny dostęp do społecznie cenionych zasobów, rozumianych jako „wszystkie dobra i obiekty materialne, informacje, kompetencje, atrybuty, uprawnienia i możliwości wpływające na szanse życiowe jednostek w danym systemie społecznym” (Mach, 2000, s. 330). Jeżeli przyjmiemy, że autonomia prokreacyjna jest takim społecznie cenionym dobrem, można wówczas ją traktować nie tylko jako wartość autoteliczną, ale też instrumentalną. Wpływa bowiem na możliwości osiągnięcia innych zasobów (jak fizyczny i psychiczny dobrostan, ścieżkę edukacyjną, pozycję zawodową, a co za tym idzie dostęp do dóbr ekonomicznych, prestiżu i władzy). Za Michelle Goldberg można stwierdzić, że „prawa reprodukcyjne są nierozzerwalnie związane z wolnością ekonomiczną kobiety” (Goldberg, 2011, s. 28). Możliwość kontrolowania własnej płodności, decydowania przez kobietę o tym, ile dzieci będzie miała i kiedy je urodzi, ma wpływ na jej aktywność zawodową i społeczną, jest warunkiem jej podmiotowości, wolności i autonomii w samookreślaniu się i rozmaitych życiowych wyborach. Zróżnicowane szanse realizacji praw reprodukcyjnych przez przedstawicielki i przedstawicieli różnych kategorii społecznych można, za Bogdanem Machem, rozpatrywać jako nierówności możliwości (traktowania) (Mach, 2000, s. 330).

Koncepcja sprawiedliwości reprodukcyjnej postuluje kompleksowy, całościowy ogląd zjawiska nierówności społecznych w obszarze reprodukcji. Po pierwsze, wskazuje ona na prawa reprodukcyjne jako znaczące dla statusu społecznego jednostek. Można tu dostrzec ich wzajemne warunkowanie. Z jednej strony seksizm, rasizm, klasizm, ableizm i inne uprzedzenia, pociągające za sobą praktyki dyskryminacyjne wobec osób należących do pewnych kategorii społecznych, warunkują ich sposób życia, także w odniesieniu do reprodukcji (Sensoy, DiAngelo, 2017). Z drugiej strony, odebranie im dostępu do społecznie cenionych dóbr, do których zaliczyć możemy autonomię prokreacyjną, powoduje reprodukcję ich statusu bądź pogłębianie społecznej degradacji, na przykład prowadząc do pogorszenia zdrowia w związku z brakiem odpowiedniej opieki zdrowotnej, wykluczenia z rynku pracy i ubóstwa ze względu na niemożność kontroli własnej płodności czy przerwania niechcianej ciąży. Koncepcja sprawiedliwości reprodukcyjnej skłania do stawiania pytań o podziały społeczne w zakresie autonomii prokreacyjnej i rodzicielskiej, komu one przysługują, komu nie i dlaczego; jakie społeczne konsekwencje mają te podziały dla jednostek, dotkniętych nimi kategorii społecznych i całego społeczeństwa.

Po drugie, jak już zauważono, koncepcja ta zwraca uwagę, że problem wolności, godności i bezpieczeństwa w obszarze prokreacji nie dotyczy jedynie możliwości decydowania o posiadaniu/nieposiadaniu dziecka i dostępu do środków pozwalających na realizację podjętych decyzji. Zgodnie z ideą sprawiedliwości reprodukcyjnej jednostka ma nie tylko prawo do decydowania, czy mieć, czy nie mieć dzieci, ale także prawo do kontrolowania warunków porodu oraz opieki nad posiadaniem potomstwem. To poszerzenie perspektywy wynika z historycznych doświadczeń kolorowych kobiet, dyskryminowanych i wykluczanych z powodu przynależności rasowej i/lub etnicznej, których dotyczyły takie przejawy reprodukcyjnej niesprawiedliwości jak przymusowe sterylizacje, odbieranie dzieci, niemożność stosowania tradycyjnych praktyk okołoporodowych itp. (Ross, Solinger, 2017). Ale też przede wszystkim pokazuje, że nie da się tych poszczególnych aspektów związanych z prokreacją i rodzicielstwem, traktować jako osobnych, lecz trzeba widzieć je jako pełne spektrum powiązanych ze sobą elementów (por. Shaw 2013). Jak zauważa Agata Chełstowska, jedna ze współorganizatorek Dni Sprawiedliwości Reprodukcyjnej w Polsce w 2009 roku i propagatorek tej koncepcji w Polsce, „ujęcie wszystkich spraw reprodukcji razem bardziej zgadza się z naszym życiowym doświadczeniem. Nasze życie nie składa się z odrębnych kawałków. Kiedy dorastam, chcę mieć w szkole rzetelną edukację seksualną, potem dostęp do antykoncepcji, potem być może do aborcji lub leczenia niepłodności; kiedy podejmuję decyzję o dziecku, chciałabym wiedzieć, czy w okolicy są żłobek i przedszkole oraz że ojciec dziecka będzie brał udział w opiece na równi ze mną, chcę móc wybrać miejsce narodzin (szpital, dom, dom rodzinny), chcę być dobrze traktowana przez lekarzy – i tak dalej...” (Chełstowska 2010).

Po trzecie, jak już wspomniano, w koncepcji sprawiedliwości reprodukcyjnej podkreśla się, że w odniesieniu do tych trzech wymiarów reprodukcji: podejmowania decyzji o posiadaniu/nieposiadaniu potomstwa, kontroli nad porodem oraz opieki nad dziećmi, nie wystarczą prawne gwarancje wolności wyboru i samostanowienia, jeśli jednostki nie mają zasobów, by dokonywać tych życiowych wyborów. A zatem sprawiedliwość reprodukcyjna oznacza *prawo i posiadanie odpowiednich warunków* do tego, aby być/nie być rodzicem. Koncepcja ta wskazuje na potrzebę analizy owych warunków w odniesieniu do osób należących do różnych

kategorii społecznych, czynników leżących u podstaw ich zróżnicowania i możliwości wyrównania szans jednostek w osiąganiu autonomii prokreacyjnej i rodzicielskiej.

Po czwarte wreszcie, koncepcja sprawiedliwości reprodukcyjnej skłania do podjęcia badań nad społecznymi, kulturowymi, politycznymi, a także gospodarczymi uwarunkowaniami sprawiedliwości/niesprawiedliwości społecznej, także w globalnym wymiarze (badanie społecznych nierówności w obszarze praw reprodukcyjnych nie tylko w ramach jednego społeczeństwa, ale w skali międzykulturowej, globalnej). Zachęca do podejmowania badań porównawczych oraz historycznych dotyczących tej problematyki.

3.2. Intersekcjonalność

Rzeczniczki sprawiedliwości reprodukcyjnej wskazują na dwie istotne kwestie. Po pierwsze, na życie rozrodcze każdej kobiety wpływają kultura, ekonomia, instytucje społeczne, środowisko (Ross, Solinger, 2017, s. 69). Po drugie, jej indywidualne doświadczenie jest wynikiem nakładania się na siebie i współoddziaływania takich jej społecznych cech jak płeć (*gender*), rasa, przynależność etniczna, położenie klasowe, wyznanie religijne, orientacja seksualna czy (nie)pełnosprawność (Luna, Luker, 2015, s. 247; Ross, Solinger, 2017, s. 72, 74). Za Kimberle Crenshaw do opisu specyficznej sytuacji jednostek, stosują pojęcie intersekcjonalności (*intersectionality*, od ang. *intersection* – skrzyżowanie), podkreślając, że nie chodzi tu o osobny wpływ każdej ze społecznych charakterystyk i tożsamości na indywidualny status i szanse życiowe, ale ich krzyżowanie się, przecinanie (Cieślukowska, Sarata, 2012; Collins, Bilge, 2016; Crenshaw, 1989; Oleksy, 2014; Ross, Solinger, 2017). Podstawą dla wprowadzenia perspektywy intersekcjonalnej do badań i praktyki społecznej stały się doświadczenia czarnych kobiet, dyskryminowanych ze względu na płeć i kolor skóry. Kimberle Crenshaw zaproponowała termin „dyskryminacja wielokrotna” (*multiple discrimination*), którą Dominika Cieślukowska i Natalia Sarata opisują w następujący sposób: „Każda z tożsamości mniejszościowych, które stają się przesłanką dyskryminacji, może nałożyć się na inną i skutkować specyficznym doświadczeniem dyskryminacji. Dla przykładu: w tym samym czasie osoba pochodzenia romskiego (etniczność) może być kobietą (płeć), która może być lesbijką (orientacja seksualna), która może być niepełnosprawna (sprawność), która może być starsza (wiek), która może mieszkać na wsi (miejsce zamieszkania), która może być uboga (status materialny). Osoby mogą doświadczać marginalizujących skutków przecięć osobno (na przykład kobieta z niepełnosprawnością), ale także jedna osoba może spełniać te wszystkie przesłanki jednocześnie. Jeśli nierówne potraktowanie wiąże się z przynależnością do więcej niż jednej grupy, mówimy o ogólnej kategorii dyskryminacji wielokrotnej” (Cieślukowska, Sarata, 2012). Czynnikiem decydującym o dostępie do społecznie cenionych zasobów i szansach życiowych jednostek, wpływających na specyfikę indywidualnych biografii, jest więcej. Do wymienionych wyżej dodać można jeszcze wiek, poziom wykształcenia, geograficzne usytuowanie, przynależność do subkultur i inne (Zapędowska-Kling, 2017, s. 22). Podejście intersekcjonalne jest bardzo inspirujące i wartościowe poznawczo nie tylko w badaniu i rozumieniu życiowych historii jednostek, ale także, a może przede wszystkim, w poszukiwaniu czynników społecznych, które te jednostkowe losy warunkują i opisywaniu ich stratyfikującego działania. W polskich badaniach stosowano je między innymi w bada-

niach nad autonomią prokreacyjną i doświadczeniami macierzyństwa kobiet niepełnosprawnych (Król, 2018), dostępem do antykoncepcji (Dzwonkowska-Godula, 2019), sytuacją rodzin nieheteronormatywnych (Mizelińska 2017), czy strategiami tożsamościowymi w ruchach społecznych o genderowym charakterze (Korolczuk, 2014).

3.3. Jednostka – społeczność – społeczeństwo

Chociaż w koncepcji sprawiedliwości reprodukcyjnej za doświadczenie kluczowe uznaje się doświadczenie jednostek, przede wszystkim kobiet, jako obiektów dyskryminacji, wykluczenia, opresji reprodukcyjnej, oraz podkreśla się znaczenie życia reprodukcyjnego dla ludzkiej wolności, godności i pełni człowieczeństwa, to osoba jest postrzegana zawsze w społecznym kontekście, jako przynależąca do określonej społecznej kategorii, czy – jak ujmują to przedstawicielki ruchu – społeczności. Przy czym kategoria społeczna „kobiety” jest abstrakcyjna, zbyt szeroka, ignorująca ich społeczne zróżnicowanie. Sprawiedliwość reprodukcyjna wraz z wpisaniem w nią podejściem interseksyjnym także dostrzegać różne kategorie, grupy, społeczności kobiet („women *and* their communities” – Ross, Solinger, 2017, s. 16; podkr. KDG) i w stosunku do każdej z nich analizować problemy i dążenia w sferze reprodukcji, zakres realizacji praw reprodukcyjnych, zasoby, którymi dysponują i które warunkują ich autonomię prokreacyjną i rodzicielską oraz zjawiska opresji, których doświadczają. Także w odniesieniu do grup należałoby badać sposoby radzenia sobie z systemowymi ograniczeniami w zakresie prokreacji i rodzicielstwa, wypracowane w ramach określonych warunków społecznych, przekazywane często z pokolenia na pokolenia (na przykład „domowe” sposoby przerywania ciąży). Podmiotowość i sprawczość jednostek w obszarze reprodukcji widzieć trzeba nie tylko w wymiarze indywidualnym, ale też społecznym właśnie, w powiązaniu ze społecznym zakorzenieniem jednostek i ich uwikłaniem w określone społeczne struktury, kulturowe ograniczenia, itd.

Wspominana kompleksowość w ujmowaniu zagadnień związanych z prokreacją i rodzicielstwem w ramach koncepcji sprawiedliwości reprodukcyjnej obejmuje postrzeganie jej w trzech analitycznych wymiarach analizy społeczeństwa: makrostrukturalnym, mezostrukturalnym i mikrostrukturalnym. W tym pierwszym analizować można kontekst społeczny, polityczny, gospodarczy, kulturowy wpływający na stratyfikację reprodukcji (por. Colen, 1995; McCormack 2005). Przedmiotem badania może być tu zatem na przykład polityka reprodukcyjna, a także wszelkie inne polityki i sam ustrój prawno-polityczny, od których zależą prawa jednostek należących do różnych grup społecznych, ich zasoby wpływające na autonomię prokreacyjną i rodzicielską itp. Zarządzanie populacją uzasadniane problemami i potrzebami demograficznymi, gospodarczymi prowadzi do uprzywilejowania jednych kategorii społecznych, a wykluczania innych. Mówiąc o wpływie kultury na obszar reprodukcji, możemy badać zarówno jej wymiar aksjonormatywny – na przykład wartościowanie ciała, prokreacji, macierzyństwa i ojcostwa w zależności od rasy, sprawności, czy innych cech statusowych, definiowanie norm i dewiacji w odniesieniu do życia seksualnego i reprodukcyjnego, jak i wymiar idealny⁵ – stan wiedzy, przekonań, wierzeń, stereotypów, przesądów

⁵ Przywołuję tu koncepcję Piotra Sztompki, który w analizie kultury społeczeństwa wyodrębnił wymiar aksjonormatywny, idealny i symboliczny (Sztompka, 2004).

itp. dotyczących prokreacji i rodzicielstwa, w tym na przykład wiedzy i edukacji w zakresie seksualności, kontroli płodności itp. Znaczenie mieć tu będzie także struktura demograficzna społeczeństwa, warunkująca różne rozwiązania pronatalistyczne bądź antynatalistyczne, a także podziały wewnątrzspołeczne, na przykład ze względu na różnice rasowe, etniczne, wyznaniowe itp. W danym kontekście makrospołecznym funkcjonują wspomniane społeczności (mezzostruktury), kluczowe w koncepcji sprawiedliwości reprodukcyjnej, podlegające stereotypizacji i etykietowaniu, ulokowane na określonym poziomie społecznej hierarchii i dysponujące w związku z tym określonymi społecznymi zasobami i możliwościami. Wreszcie, w ich ramach konkretne jednostki mają takie a nie inne szanse życiowe w obszarze prokreacji i rodzicielstwa, cieszą się przywilejami bądź przeciwnie doświadczają uprzedzeń, dyskryminacji i opresji, w związku ze swoją społeczną przynależnością na poziomie mezzostrukturalnym i funkcjonowaniem w określonym makroporządku społecznym. Perspektywa sprawiedliwości reprodukcyjnej obejmuje zatem całe spektrum powiązań, uwarunkowań, czynników związanych z autonomią prokreacyjną i rodzicielską jednostek i kategorii społecznych. Nie pozwala tracić z oczu indywidualnych doświadczeń, ale też każe widzieć je w szerszej społecznej perspektywie.

3.4. Podmiotowość i sprawczość jednostek i grup społecznych

Działaczki na rzecz prawa kobiet do decydowania o własnym ciele i posiadaniu potomstwa podkreślają podmiotowość kobiet, niezależnie od warunków, w jakich żyją, wbrew stawianym im ograniczeniom. Zwracają uwagę, że kobiety zawsze robią, co mogą, narażając często swoje zdrowie i życie, by móc zarządzać swoją prokreacją (*to manage fertility*). Samo pojęcie „zarządzania” płodnością czy reprodukcją w odniesieniu do jednostek, a nie populacji (tu w odniesieniu do polityki reprodukcyjnej używa się określenia *reproductive governance* – Joffe, Reich, 2015, s. 4), wskazuje na ich sprawczość, a przynajmniej dążenie do samostanowienia. Skłania do stawiania pytań o dostępne dla kobiet możliwości kontrolowania własnej płodności, o zróżnicowane szanse korzystania z nich w zależności od cech statusowych oraz o sposoby radzenia sobie z systemowymi ograniczeniami. W przypadku tych ostatnich przedmiotem analizy mogą być różne przejawy zaradności jednostek i grup społecznych (na przykład pojawienie się usług rynkowych, także nielegalnych dotyczących między innymi przerywania ciąży; działalność organizacji pozarządowych protestujących przeciwko łamaniu praw reprodukcyjnych, jak również organizujących różne formy wsparcia w zakresie realizacji prawa do edukacji seksualnej, dostępu do antykoncepcji i aborcji itp., czy inicjatywy samorządów lokalnych wobec polityki reprodukcyjnej rządu). Interesujące jest, kto i jakie działania podejmuje w analizowanym obszarze życia społecznego (podmioty, formy i możliwości działania).

3.5. Relacje władzy

Koncepcja sprawiedliwości reprodukcyjnej, wskazując na problem uprzywilejowania i dyskryminacji w wymiarze reprodukcji, inspirowane do stawiania pytań o to kto, dlaczego i w jaki sposób tworzy te społeczne podziały, komu służy reprodukcyjna niesprawiedliwość. Założycielki ruchu, odwołując się do historii amerykańskiego społeczeństwa i doświadczeń

kolorowych kobiet, wskazują, że odebranie autonomii prokreacyjnej, godności i bezpieczeństwa reprodukcji (*reproductive dignity and safety*) społeczności afroamerykańskiej i rdzennej ludności było kluczowe w procesach społecznej degradacji, zniewolenia i białej supremacji (Ross, Solinger, 2017, s. 19). Polityka reprodukcyjna, regulująca między innymi kwestie antykoncepcji, aborcji i sterylizacji (Solinger, 2013), służy tworzeniu i podtrzymywaniu społecznej segregacji i nierówności. Biorąc pod uwagę, że szanse życiowe jednostek w obszarze reprodukcji warunkowane są nie tylko regulacjami bezpośrednio dotyczącymi prokreacji i rodzicielstwa, ale także sytuacją gospodarczą i na rynku pracy oraz dotyczącymi jej rozwiązaniami, polityką zdrowotną, mieszkaniową, edukacyjną itd., można za Laurą Briggs stwierdzić, że wszystkie te polityki są politykami reprodukcyjnymi (Briggs, 2018). Mówiąc o relacjach władzy w obszarze reprodukcji, nie mamy na myśli jedynie władzy politycznej, nadającej i odbierającej prawa, dającej możliwość sterowania procesami reprodukcji, wykluczania pewnych grup społecznych z dostępu do zasobów i usług pozwalających im na decydowanie o posiadaniu/nieposiadaniu potomstwa, dbanie o zdrowie reprodukcyjne i sprawowanie opieki nad potomstwem. Musimy brać pod uwagę Foucaultowską „władzę/wiedzę” (Foucault 2000), przedmiotem analizy czyniąc przekonania, „prawdy”, uzasadnienia, racjonalizacje, nadawane znaczenia, służące utrzymywaniu określonego porządku społecznego, dominacji i uprzywilejowania pewnych grup społecznych, legitymizującego i delegitymizującego seksualność, prokreację i rodzicielstwo jednostek przynależących do określonych społecznych kategorii (Ross, Solinger, 2017, s. 3).

4. Refleksje końcowe

Przedstawionych wyżej rozważań nie należy traktować jako zamkniętej listy zagadnień, pytań badawczych, obszarów analizy inspirowanych koncepcją sprawiedliwości reprodukcyjnej. Jest to raczej próba wskazania i uporządkowania pewnych istotnych aspektów składających się na życie reprodukcyjne jednostek i grup społecznych, a przede wszystkim podkreślenia jego złożoności. Koncepcja ta niewątpliwie jest inspirująca, wartościowa poznawczo i skłaniająca do stawiania pytań. Stanowi także wyzwanie: jak ją zoperacjonalizować i stosować w badaniach społecznych. Jej wartość polega również, a może przede wszystkim na tym, że ma ona charakter społeczny, to znaczy powstała oddolnie, w ramach społecznego ruchu jako postulat feministyczny, który ma szansę i potencjał, by stać się naukową koncepcją, przydatną do opisu i badania rzeczywistości społecznej.

W 2017 roku ukazała się książka Loretty J. Ross i Rickie Solinger pt. *Reproductive Justice. An Introduction* (2017) prezentująca koncepcję sprawiedliwości reprodukcyjnej. Znamienne jest, co podkreślają same autorki, że pierwsza z nich jest akademiką, druga – aktywistką, pokazuje to bowiem znaczenie współpracy obu środowisk w zakresie walki o równość i sprawiedliwość społeczną, w tym przypadku w obszarze praw reprodukcyjnych. Osoby działające w ruchu na rzecz tych wartości dostarczają wiedzy o realiach życia i problemach doświadczanych przez mniejszości, jednostki i grupy należące do dyskryminowanych i marginalizowanych kategoriach społecznych, oddają im głos i włączają go do publicznego dyskursu. Przedstawicielki i przedstawiciele środowiska naukowego mają możliwość odkrycia nieznanego, nierozpoznanego, z różnych powodów ignorowanego i pomijanego w badaniach

naukowych obszarów życia społecznego, zyskania nowych perspektyw badawczych i kategorii opisu rzeczywistości społecznej. Zajmując się naukowo tymi „nowymi” zagadnieniami, nadają im społeczną rangę jako problemom wymagającym naukowych badań, gromadzą dane pokazujące skalę analizowanych problemów i ich uwarunkowania, stając się częścią społecznego ruchu i przyczyniając do jego rozwoju.

Bibliografia

- 15-lecie Pekinńskiej Platformy Działania.* (2010). Warszawa: Departament ds. Kobiet, Rodziny i Przeciwdziałania Dyskryminacji Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej.
- Briggs, L. (2018). *How All Politics become Reproductive Politics. From Welfare Reform to Foreclosure to Trump.* Oakland, California: University of California Press.
- Cieślukowska, D., Sarata N. (2012). *Dyskryminacja wielokrotna – historia, teorie, przegląd badań.* Warszawa: Fundacja Fundusz Współpracy. Pobrano z: https://rownosc.info/media/uploads/dyskryminacja_wielokrotna.pdf, (10.11.2018).
- Chełstowska, A. (2010). *Stawiam na sprawiedliwość reprodukcyjną.* Pobrano z: <http://lewica.pl/?id=20714> (20.05.2019).
- Collins, P.H., Bilge, S. (2016). *Intersectionality.* Cambridge: Polity Press.
- Colen, S. (1995). “Like a Mother to Them”: stratified reproduction and West Indian childcare workers and employers in New York. W: F. D. Ginsburg, R. R. Reiter (red.), *Conceiving the new world order: the global politics of reproduction.* Berkley: University of California Press.
- Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics. *University of Chicago Legal Forum*, Vol. 1989: Iss. 1, Article 8, 139-167.
- Foucault, M. (2000). *Historia seksualności.* Warszawa: Czytelnik.
- Giddens, A. (2004). *Socjologia.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Goldberg, M. (2011). *Wojny reprodukcyjne. Pleć, władza a przyszłość świata.* Warszawa: Wydawnictwo Czarna Owca.
- Luna, Z., Luker, K. (2015). Reproductive justice. W: C. Joffe, J. Reich (red.), *Reproduction and Society. Interdisciplinary Readings.* New York and London: Routledge.
- Mach, B. W. (2000). Równość i nierówność społeczna. W: *Encyklopedia Socjologii.* Tom 3. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- McCormack, K. (2005). Stratified Reproduction and Poor Women’s Resistance. *Gender and Society* Vol. 19, No. 5, 660-679.
- Miklaszewska, J. (2015). *Sprawiedliwość liberalna.* Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Mizielnińska, J. (2017). *Odmienne czy zwyczajne. Rodziny z wyboru w Polsce,* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Oleksy, E. H. (2014). Intersekcjonalność na rozdrożach. *Przegląd Kulturoznawczy* 2(20): 247-258.

- Oszkinis, B. (2013). Wolność prokreacyjna – zarys problematyki. *Prawo i Medycyna* 1-2 (50/51 Vol. 15).
- Platforma Działania. (1995). Wybór opracowany przez Społeczny Komitet Organizacji Pozarządowych Pekin 1995, Warszawa.
- Putnam Tong R. (2002). *Mysł feministyczna. Wprowadzenie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Prawa i zdrowie reprodukcyjne i seksualne. Przewodnik. (1998). Warszawa: Federacja na rzecz Kobiet i Planowania Rodziny.
- Robertson, J. A. (2003). Procreative Liberty in the Era of Genomics, *American Journal of Law & Medicine* 4 (29): 439-487.
- Ross, L. J., Solinger, R. (2017). *Reproductive Justice. An Introduction*. Oakland, California: University of California Press.
- Różyńska, J. (2016). Rozwój i ochrona praw reprodukcyjnych jako praw człowieka. W: B. Namysłowska-Gabrysiak, K. Syroka-Marczewska, A. Walczak-Żochowska (red.), *Prawo wobec problemów społecznych. Księga Jubileuszowa Profesor Eleonory Zielińskiej*. Warszawa: Wydawnictwo C.H.Beck.
- Sensoy, Ö., DiAngelo, R. (2017). *Is everyone really equal? An introduction to key concepts in social justice education*. Second edition. New York: Teachers College Press.
- Shaw, J. (2013). Full-Spectrum Reproductive Justice: The Affinity of Abortion Rights and Birth Activism. *Studies in Social Justice* 7 (1): 143-159.
- Silliman, J., Gerber Fried M., Ross, L. i Gutiérrez, E. R. (2016). *Undivided rights: women of color organize for reproductive justice*. Chicago, Illinois: Haymarket Books.
- Solinger, R. (2013). *Reproductive Politics. What Everyone Needs To Know*. New York: Oxford University Press.
- Soniewicka, M. (2009). Autonomia prokreacyjna. *Pressje* 17, 50-66.
- Sperling, D. (2011). “Male and Female He Created Them”: Procreative Liberty, its Conceptual Deficiencies and the Legal Right to Access Fertility Care of Males, *International Journal of Law in Context* 7(3), 375-400.
- Strona internetowa Sistersong Women of Color Reproductive Justice Collective <https://www.sistersong.net/> (15.10.2018).
- Szarfenberg, R. (2006). Sprawiedliwość społeczna. Hasło do Encyklopedii pedagogiki. Pobrano z: http://rszarf.ips.uw.edu.pl/pdf/sprawiedliwosc_EP.pdf (15.11.2018).
- Sztompka P. (2004). *Socjologia. Analiza społeczeństwa*. Kraków; Wydawnictwo Znak.
- Wróbel, P., ks. (2013). Postulat sprawiedliwości społecznej a idea sprawiedliwości. *Studia Socialia Cracoviensia* 5 (2013) nr 1 (8), 135-150.
- Zapędowska-Kling, K. (2017). Intersekcjonalność w polityce społecznej. *Społeczeństwo i Ekonomia* 2(8), 20-34.

Reproductive justice – from feminist postulate to scientific concept

Abstract: In the 1990s, a group of feminists of colour in the United States, recognising that the actions taken so far to promote women's rights represented the interests of white rich middle-class Americans, proposed a concept of “reproductive justice” and fought for the reproductive rights of marginalized social groups (including women from ethnic minorities, women with low social status and transgender people). This concept was created by combining the idea of reproductive rights with social justice. It advocates equality and the abolition of divisions between the privileged and the disadvantaged in deciding about their own bodies, procreation and family life. “Reproductive justice” means the right and conditions to have children or not, control over the conditions of childbirth, as well as parenting children in safe and sustainable communities.

The aim of the article is to consider how the concept of reproductive justice can be applied in the scientific description and study of social reality. It seems that several different dimensions of its scientific “usefulness” can be discussed. Firstly, the article points to reproductive rights as significant for the social status of individuals. It raises questions of what reproductive rights are granted and to whom and what social consequences derive from their possession/non-possession for individuals and entire social categories. Secondly, as an intersectional approach, it inspires the analysis of social inequalities and discriminatory practices in the field of reproductive rights in order to study the impact of different social characteristics of individuals on their access to these rights. Thirdly, this concept encourages research into the relationship between experiences of individuals, their social affiliation, the macro-social context and issues of subjectivity and agency in the area of reproduction. Fourthly, by pointing to the problem of privilege and discrimination in the field of reproduction, the concept inspires us to ask questions about who, why and how creates these social divisions and who benefits from reproductive injustice.

Keywords: reproductive justice; reproductive rights; procreative autonomy; social inequality; intersectionality

Redakcję i publikację tekstu sfinansowano ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego na działalność upowszechniającą naukę (DUN), działalność wydawnicza, nr umowy: 711/P-DUN/2019, okres realizacji: 2019–2020.